

**Biblioteka
LingVariów**

Tom 23

Słowiańska frazeologia gwarowa

**pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory**

**Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki**

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

Biblioteka „LingVariów”

T. 23

Redaktor naukowy serii

Mirosław Skarżyński

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją

Macieja Raka i Kazimierza Sikory

Z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Biblioteka „LingVariów” T. 23

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

**Księgarnia Akademicka
Kraków 2016**

Recenzenci

prof. dr hab. Wiesław Boryś
prof. dr hab. Adam Fałowski
prof. dr hab. Stanisław Koziara
dr hab. Alicja Nowakowska, prof. UW.

Redakcja

Justyna Wójcik

Korekta

Karolina Bogacz i Magdalena Romanowska

Skład i łamanie

Małgorzata Manterys-Rachwał

Okładka

Paweł Sepielak

Publikacja dotowana przez Wydział Polonistyki UJ

ISBN 978-83-7638-738-3 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7638-739-0 (e-book)

<https://doi.org/10.12797/9788376387390>

© Wydział Polonistyki UJ oraz autorzy

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:
www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
-------------	---

ZAGADNIENIA OGÓLNE

ANNA TYRPA, Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?	13
MACIEJ RAK, Czego nadal nie wiemy o frazeologii gwarowej?	31
KAZIMIERZ SIKORA, „Komu Pan Bóg rozum odbiera?” – czyli kilka uwag na temat pragmatyki przysłów	43
ОЛЕНА ВІТАЛІЇВНА ДЕХТЯРЬОВА, Щодо визначення поняття діалектна фразеологічна одиниця (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників) ...	53

FRAZEOGRAFIA GWAROWA

FABIAN KAULFÜRST, Dolnoserbiska frazeologija. Aktualna żelabność mjazy rewitalizaciju rěcy a historiskeju frazeologiju	65
LIDIA PRZYMUSZAŁA, O problemach leksykograficznego opisu frazeologii w słownikach gwarowych (na przykładzie <i>Słownika gwar śląskich</i>)	75

FRAZEOLOGIA ŹRÓDŁEM WIEDZY O CZŁOWIEKU

MACIEJ RAK, Wartościowanie w animalistycznej frazematyce gwar polskiego Podtatrza.....	89
KATARZYNA KONCZEWSKA, Frazeologizmy i paremie białoruskich gwar grodzieńskich jako źródło rekonstrukcji obrazu świata mieszkańców wielonarodowościowego regionu.....	109
MAGDALENA DUDA, Ciało człowieka we frazeologii okolic Tarnowa	125
НАТАЛІЯ ХІБЕБА, Бойківські весільні фразеологізми: етнокультурне прочитання	137

SACRUM I PROFANUM

Галина Тимошик, Паремії зі святописемними антропонімами в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	157
EMIL POPŁAWSKI, Święty Mikołaj w polskiej gwarowej przestrzeni paremiologicznej. Glosa do kulturowego wizerunku biskupa Miry	183

RENATA DŹWIGOŁ , <i>Ś ciebie mo diobol pociechę</i> . O charakterze człowieka na podstawie frazeologizmów i paremii z pola leksykalno-semantycznego <DIABEL>	195
Ірина ЧИБОР , Етнокодуння міфологічних уявлень про чорта в українській діалектній фразеології	209
Зоряна Василько , Інтерпретація паремій із мікрообразом-символом <i>сонце</i> в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	219
Моніка Булава , Paralusz i inne „odmiany złośliwych diablów”, czyli o związkach między chorobą a diabłem we frazeologii gwarowej.....	229

BIEDA

Ewa Młynarczyk , Językowy obraz pożywienia ludności wiejskiej w sytuacjach niedostatku materialnego (na przykładzie wybranych frazemów).....	253
Ilona Gumowska , Językowy obraz biedy w związkach frazeologicznych i paremiach o charakterze gwarowym	267

ILONA GUMOWSKA

UNIwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

JĘZYKOWY OBRAZ BIEDY W ZWIĄZKACH FRAZEOLÓGICZNYCH I PAREMIACH O CHARAKTERZE GWAROWYM

Język zanurzony jest w kulturze posługującej się nim społecznościami, opisuje i utrwala istotne dla niej fakty, zjawiska i wartości. Dotyczy to również dawnego i współczesnego języka mieszkańców wsi, dla których jednym z istotnych czynników determinujących egzystencję było doświadczenie niedostatku i braku podstawowych środków do życia. Jak powszechnym zjawiskiem była bieda, świadczyć może m.in. fakt, że w SGP (II: 153–161) pojęcie to stanowi podstawę metaforyzacji nazw gwarowych dla 17 odnotowanych desygnatów rzeczownikowych, zastępuje przysłówek *trudno*, funkcjonuje jako wykrzyknienie, motywuje formuły przekleństw, a także jest podstawą dużej grupy związków frazeologicznych i paremii. Analiza danych słownikowych i tekstowych dotyczących *biedy* pokazuje, że jest to leksem o dużym potencjalnie słowotwórczym, tekstotwórczym, a także, co zauważa Maciej Rak (2015: 242), analizując kulturomy podhalańskie, bardzo dużym potencjale frazematycznym.

Celem niniejszego artykułu jest analiza i interpretacja językowego obrazu *biedy* wyłaniającego się z gwarowych związków frazeologicznych i paremii oraz tekstów kliszowanych. Zostanie zaprezentowane szerokie rozumienie frazeologii, do której oprócz związków frazeologicznych należą porównania frazeologiczne i przysłowia, przez niektórych badaczy uznawane za „szczególne tworzywo” frazeologii (Lewicki, Pajdzińska 2010: 324). Bazę materiałową analizy stanowią zbiory frazeologii gwarowej wyekscerpowane z SGP (II: 153–161) oraz NKPP (I: 93–102). Zbiory te poddano wnikliwej krytyce badaczy frazeologii gwarowej (Treder 1982, 1985; Czesak 1998: 289). Jerzy Treder (1985: 113–128), wskazując mankamenty i trudności, jakie napotkać można podczas ekscerpacji materiału frazeologicznego zawartego w obydwu zbiorach, uznał je za cenne źródła do badań nad frazeologią gwarową. Analiza materiału zawartego w SGP i NKPP może nie

tylko ułatwić i usystematyzować pracę, ale przede wszystkim stanowić wstępny etap badań nad wybranym aspektem frazeologii gwarowej, umożliwiający przygotowanie m.in. kwestionariusza frazeologicznego.

Jak wskazują dotychczasowe badania, frazeologia gwarowa nie doczekała się opracowań kompleksowych (Rak 2006: 11; SFŚI: VI), jednak jako dziedzina badawcza ma już dość obszerną literaturę referującą problemy i postulaty (Treder 1985, 1991; Krawczyk 1982b, 1985; Krawczyk-Tyrpa 1988; Czesak 1998; Rak 2006), analizującą wybrane aspekty frazeologii dialektalnej, m.in. frazeologii somatycznej (Krawczyk 1982a; Krawczyk-Tyrpa 1987), animalistycznej (Rak 2007) czy też frazeologii wybranych regionów (m.in. Treder 1982, 1989, 2005; Buczyński, Czyżewski 1985; SFGD; Rak 2009; SFŚI). Badacze podkreślają, że znaczna część związków frazeologicznych ma zasięg ponadregionalny w wyniku wzajemnego przejęcia z języka ogólnego do gwary i na odwrót (Treder 1982: 125). Trudno wskazać dokładną lokalizację geograficzną, a nawet rozstrzygnąć, która „postać” frazeologizmu jest samodzielną jednostką, a która jej wariantem (Krawczyk-Tyrpa 1988: 138). W związku z tym intencją artykułu nie jest lokalizowanie frazeologizmów i paremii czy określanie ich przynależności do konkretnej gwary, ale odczytanie językowego obrazu *biedy* wyłaniającego się z frazeologii o charakterze dialektalnym.

Jak już wspomniałam, pojęcie *biedy* ma duży potencjał słowotwórczy, tekstotwórczy, a także frazematyczny, mimo to literatura językoznawcza dotycząca tego pojęcia nie jest zbyt obszerna. Liczne są przede wszystkim opracowania socjologiczne, w mniejszym stopniu historyczne. Wśród nich wyróżnić można prace Stanisława Marmuszewskiego (1998, 2003), który z perspektywy socjologa analizował potoczną percepcję *biedy* i *bogactwa*. Na gruncie językoznawstwa opracowań tych nie ma jeszcze zbyt wiele, ale należy wskazać prace: Władysławy Książek-Bryłowej (2002: 269) zaliczającej *biedę* w tekstach gwarowych do pojęć „globalnych, syntetycznych”, Jolanty Dyoniziak (2005) porównującej pojęcie *biedy* w języku polskim, francuskim i angielskim, Agnieszki Wojciechowskiej (2012) zestawiającej frazeologię dotyczącą *biedy* w języku polskim i francuskim, Tatiany Kanash (2012) prezentującej paremie polskie i białoruskie odnoszące się do tego pojęcia, a także Ewy Młynarczyk (2015) opisującej językowo-kulturowy obraz *biedy* w języku polskim, M. Raka (2015), który pojęcie to włączył do grupy kulturomów podhalańskich, oraz Ilony Gumowskiej opisującej konceptualizację *biedy* w *Łomżyńskich tekstach gwarowych* (2014a), w języku mieszkańców Kożanówki na Lubelszczyźnie (2014b) i w ludowej bajce o biedzie uwięzionej w kości według wariantu z Polesia Lubelskiego (2014c).

M. Rak (2015: 242–245), zaliczając *biedę* do kulturomów podhalańskich, wyróżnił dla niej kilka skryptów kulturowych: «BIEDA JEST JAK CZŁOWIEK», «BIEDA JEST POWSZECHNA», «PRZYCZYNY BIEDY SĄ RÓŻNE», «BIEDY NIE NALEŻY SIĘ WSTYDZIĆ», «LUDZIE AKCEPTUJĄ BIEDĘ», «WSZYSCY SĄ RÓWNI W OBLICZU ŚMIERCI», «BIEDA JEST LEP-

SZA OD HAŃBY I EMIGRACJI», a także dodatkowe, występujące w folklorze pieśniowym «BIEDA WYWOŁUJE SKRAJNE EMOCJE», «BIEDA TO ZMARTWIENIE PANNY NA WYDANIU». E. Młynarczyk (2015: 156–161), wykorzystując zróżnicowane dane: słownikowe, tekstowe, fragmenty przekazu medialnego oraz informacje pozajęzykowe, kulturowe, przedstawiła językowo-kulturowy obraz *biedy* utrwalony w polszczyźnie ogólnej. Badaczka również zaproponowała zestaw metafor pojęciowych: «BIEDA TO ISTOTA ŻYWA», najczęściej «OSOBA», «INTRUZ», «NAUCZYCIEL», ale także «CHOROBA», «POJEMNIK» lub «POMIESZCZENIE/BUDYNEK», «PRZEDMIOT», w tym «CZĘŚĆ GARDEROBY» lub «TOWAR», «POŻYWIENIE» oraz «PRZECIWNIK/ZAGROŻENIE». Część ze wskazanych przez autorkę metafor jest wspólna dla konceptualizacji pojęcia *biedy* w polszczyźnie ogólnej i gwarowej (m.in. «BIEDA TO ISTOTA ŻYWA», «NAUCZYCIEL», «CHOROBA», «POŻYWIENIE»). Metafory, których podstawę stanowi przekonanie o antropomorficznym charakterze *biedy*, wyrażają uniwersalne prawdy o ciężkiej sytuacji człowieka doświadczającego niedostatku. Jednocześnie większość metafor pojęciowych utrwalonych we frazeologii świadczy o antropocentryzmie języka, co podkreślała Anna Pajdzińska (1990: 61).

Materiał gwarowy, w tym frazeologizmy o charakterze regionalnym wyekscerpowane z SGP (II: 153–161) i NKPP (I: 93–102), pozwala na uszczegółowienie skryptów kulturowych pojęcia *biedy* utrwalonych zarówno w polszczyźnie ogólnej, jak i ludowym obrazie świata.

Liczba odnotowanych pod hasłem *bieda* związków frazeologicznych i paremii ilustruje nie tylko potencjał motywacyjny pojęcia, ale także jego pozycję w świadomości i języku mieszkańców wsi. W NKPP zanotowano 149 związków frazeologicznych i paremii, w SGP zaś około 114 takich jednostek¹.

Związki frazeologiczne i paremie z komponentem *bieda* odnotowane w SGP (II: 154–161) złożyły się na bardzo zróżnicowany i bogaty zbiór. Znajdują się w nim połączenia wyrazowe, porównania frazeologiczne, wyrażenia, najliczniej reprezentowane zwroty, a także frazy i przysłowia. Wśród połączeń wyrazowych motywowanych pojęciem *biedy* znalazła się duża grupa wykrzyknień i przekleństw, a więc jednostek o charakterze ekspresywnym, np. wykrzyknienia: *ale biedzie!*, *bieda reta!*, *dla (pana) biedy!*, *o dla biedy!*, *o matki biedy!*, *bój/bójcie się biedy!*; przekleństwa: *psia bieda!*, *u biedy!*, *daj go biedzie!*, *niech/żeby (kogo/co) bieda bierze/wzięła!* (SGP II: 156, 160). Zanotowano także wyrażenia rzeczownikowe nazywające 'suchy śnieg' – *gęsia bieda*, 'czepek wkładany pannie młodej w czasie oczepin' – *kłapia bieda*, 'zubożałą szlachtę pracującą na roli' – *pańska bieda* oraz 'zabawę' – *rozkoszna bieda* (SGP II: 156). Wśród połączeń wyrazowych odnoszących się do skrajnej biedy znalazły się m.in. wyrażenia *kozacka* i *ruska bieda* (SGP II: 157), a także frazy, np. *bieda zagląda wszystkimi dziurami; wszy biedę zjadły*

¹ O roli, a także mankamentach zapisu frazeologii w SGP por. Krawczyk 1982b: 33–37; Treder 1985: 113–127; Czesak 1998: 285–293.

(SGP II: 160). Najliczniej reprezentowane zwroty z komponentem *bieda* podzielić można na trzy grupy, oznaczające ogólnie: 1. 'żyć w ubóstwie, niedostatku' (np. *biedować/cierpieć/gałgasić/gnieść/klepać/łykać/mieć biedę; nagryźć/najeść/nażyć się biedy; nie móc z biedy pierdnąć; wpaść w biedę; paść na biedę; przyjść do biedy; bieda kogo do muru doparła; bieda gniecie kogo; bieda dobodzie komu; bieda komu dajadła; bieda kogo smaga/chlasta/strużełtłoczy; bieda wyszczerza zęby; bieda zaziera komu do oczów; bieda kogo zagryzła*); 2. 'poprawić sobie warunki życia' (np. *cisnąć biedę o ziemię; nie poddać się biedzie; obszturkać biedę; ogarniać biedę; otrząść się z biedy; pchać biedę; wygryźć/wygrzebać/wykulnąć się z biedy*); 3. 'spowodować kłopoty, przykrości sobie lub komuś' (np. *nabrać się biedy; nagnać komu biedę; napytać biedy; narobić/nawróżyc komu biedy; zapiekać biedę*) (SGP II: 158–160).

Zestawienie materiału frazeologicznego zaczerpniętego z SGP z materiałem paremiograficznym NKPP (I: 93–102) pozwala wydobyć zestaw metafor pojęciowych utrwalonych w strukturze frazeologizmów składających się na konceptualizację pojęcia *biedy*.

Głównym, najliczniej poświadczonym komponentem jest metafora pojęciowa «BIEDA TO ISTOTA ŻYWA, PODOBNA DO CZŁOWIEKA», czego dowodzą liczne przykłady animizacji lub ściślej – antropomorfizacji: *bieda rodzi się i rozmnaża (jedna bieda drugą biedę rodzi²), chodzi pieszo lub jeździ konno (bieda konno przyjeżdża, a pieszo odchodzi; bieda w sto koni jeździ), płacze (bieda płacze, bieda skacze; usmarkała się bieda i płacze), wścieka się (niech se roz biyda ścieknie), zagląda człowiekowi w oczy (bieda zagląda/zajrzy/zaziera komu w oczy/do oczów), śmieje się z człowieka, okłamuje go i kradnie (bieda cłęka pokłamię i wnet wyglupi; bieda łże i kradnie), włazi człowiekowi na kark, grzbiet lub za kołnierz (bieda lezie/wlazi na kark/za kołnierz; co mi tam po świecie, kiedy bieda na grzbiecie), śpi (nie budź biedy, kiedy śpi), może przemoknąć lub się ubrudzić (przemokła/powalała się/usrała się bieda i płacze), biada śmierdzi, wydaje z siebie dźwięki (bieda aż piszczy³/skrzypi), jest też obdarzona intelektem, nawet większym od człowieka (bieda mądrzejsza jako człowiek). Te wybrane przykłady potwierdzają, że *bieda* w języku polskim podlega animizacji lub ściślej – jest personifikowana, przypomina człowieka, któremu uprzykrza życie. Jednak nie musi oznaczać istoty ludzkiej. Wśród frazeologizmów i paremii poświadczenie znajduje także metafora pojęciowa «BIEDA TO ZWIERZĘ»: *bieda się okociła; bieda aż piszczy/kwiczyc; bieda**

² Przykłady stanowią wybór najbardziej reprezentatywnych wariantów frazeologizmów i paremii przytaczanych według zapisu w SGP (II: 153–161) i NKPP (I: 93–102).

³ W kulturze ludowej znana jest postać Biedy 'zjawy, złego ducha' (SGP II: 154). Występuje ona m.in. w bajkach ludowych, z których jedna, o Biedzie uwięzionej w kości, dała podstawę frazemowi *bieda aż piszczy*. Warianty motywu uwięzionej Biedy znane są szerzej poza Polską, m.in. w bajkach rosyjskich i czeskich. (Por. Krzyżanowski 1962: 114; Krzyżanowski 1994 II: 104; Gumowska 2014c: 146).

ma długie nogi, a ostre pazury; bieda komu dobodzie, dogryzie; bieda kogo zagryzła; wyszczerzyła zęby.

Niezależnie od tego, czy uznamy animizowaną *biedę* za podobną do człowieka, czy raczej do zwierzęcia, jest to istota blisko z człowiekiem związana, na co wskazuje kolejny skrypt «BIEDA MIESZKA W DOMU CZŁOWIEKA»: *u kogo bieda za stół siędzie, trudno ją z domu pozbędzie; bieda nigdy sama jedna w dom nie przychodzi; bieda się wali drzwiami i oknami; chociaż bieda w kamienicy, ale hasa na ulicy; kiedy się biada do domu przypyta, ze stu przyjaciół jeden nie zawita; kiedy bieda w dom zawita, o człowieka nikt nie pyta; goń biedę drzwiami, to wlezie oknem.*

Stosunek człowieka wobec *biedy* utrwalony we frazeologii jest trojakiego rodzaju. Pierwsza z metafor pojęciowych dotyczących relacji łączącej człowieka i *biedę* zawiera waloryzację dodatnią i zakłada, iż «BIEDA TO TOWARZYSZ CZŁOWIEKA»: *bieda* nosi człowieka wszędzie (*bieda go po świecie nosi*), jest zawsze tam, gdzie są ludzie (*bieda nie po lesie, lecz po ludziach chodzi*), człowiek szuka *biedy* lub też jest przez nią znajdowany (*biedy szukać/napytać/nawrócić se; nie szukaj biedy, bo cię sama znajdzie; bieda człowieka i na piecu znajdzie*); człowiek wspomaga *biedę* (*biede ma, a jeszcze jom wozi do chałupy; chcesz biedo grosz, naści dwa*). Kolejna z metafor relacji człowiek – *bieda* utrwała negatywną waloryzację niedostatku – «BIEDA TO WRÓG CZŁOWIEKA»: *bieda* śmieje się z człowieka, okłamuje go, okrada (*bieda cęka pokłamię i wnet wyglupi; bieda łże i kradnie*), *bieda* człowieka goni, pędzi, dusi, bije, chwyta, trzęsie, gniecie, przyciska, tłoczy, gryzie, do muru dopiera (np. *bieda go gniecie; bieda go się chwyciła; bieda trzęsie tego, kto na niej jedzie; kij nie obroni, jak bieda dogoni; kogo bieda dusi, ten wszystko musi*), *bieda* człowiekowi dokuczy i przyczepi się do niego (*jak się bieda przyczepi, to jej i kijem nie odpędzisz*); głodzi człowieka (*bieda z nędzą jeść nie dają, a srać pędzą*), jak nieprzyjaciela człowiek może *biedę* wygnać. Trzecia metafora relacji – «BIEDA TO NAUCZYCIEL CZŁOWIEKA», jest jednocześnie jednym z częstszych komponentów pojęcia: *bieda* dokuczy, *bieda* nauczy; *bieda* nauczy niejednego/rozumu/szacunku/pracować/robić/modlić się/płakać/kraść/wróżyć/popić/pierogi jeść/wynalazków; *bieda* nauczy człowieka także współczucia (*kto poznał biedę, uzali się nędznego; kto sam doznał biedy, ten innych biedę rozumie*).

We frazeologii dotyczącej *biedy* ujawnia się przekonanie o jej powszechności, wszechobecności i wieczności: *idź powoli, bieda cię dogoni, idź prędko, a dogonisz biedę; bieda z biedą, a bieda i bez biedy; jak się wie dzie, to się wie dzie, komu bieda – zawsze w biedzie; kogo bieda dusi, ten wszystko musi; biedność na wieczność, bogactwo na czas; komu bieda z ranku, to i do ustanku; koniec biedy – powróż (a więc śmierć); gdo má biéde, dycki má biéde, a gdo má dość, dycki má dość; wtedy – jak nie będzie biedy (a więc nigdy); (wyjątek – każdej biedzie koniec przyjdzie). Komponenty te składają się na kolejny skrypt «BIEDA DETERMINUJE LOS CZŁOWIEKA». Powszechność i wszechobecność można łączyć z przypisywaną jej zdolnością do łatwego i szybkiego rozmnażania się (*jedna bieda drugą biedę**

rodzi; bieda biedę rodzi, a biedę czart). Ta właściwość ponownie wskazuje na aniimizację *biedy*, dodatkowo wiąże się z postrzeganiem jej jako bytu nie abstrakcyjnego, a materialnego, policzalnego. We frazeologii odnajdujemy wiele poświadczeń faktu występowania nie pojedynczej *biedy*, ale jej wielokrotności (*na jednej biedzie zawsze mało; jedną biedę druga pędzi, a trzecia szyję kręci; już to kiedy co nie idzie, to bięda spada po biędzie; bieda za biedą się wlecze; bieda biedę goni; bieda lgnie do biedy; bieda na biedzie jedzie; dopiero bieda z jednego boku; bieda kroćsetna, że by siekierom nie ucion*), również w połączeniach wyrazowych typu *dziwięcioraka bieda* lub *sto bied*, oznaczających skrajną biedę.

W połączeniach wyrazowych opisujących doświadczenie skrajnej *biedy* często przywołuje się pojęcie *nędzy*, której jednak nie należy odczytywać jako synonimu *biedy*. Obydwa pojęcia są we frazeologii personifikowane na kształt dwóch istot żywych lub też zjaw, demonów. Ich współwystępowanie w związkach frazeologicznych i przysłowiach może stanowić echo XVII-wiecznej satyry na stosunki ekonomiczne, społeczne i obyczajowe zatytułowanej *Nędza z Biedą z Polski idą* (Krzyżanowski 1994 II: 432; por. także Młynarczyk 2015: 157). *Bieda z nędzą* obcują ze sobą, poruszają się po świecie razem, tańczą, pobierają się (*bieda z nędzą z Polski idą; nędza z biedą w parze idą⁴; nędza z biedą w taniec idą, a miseria gra; bieda z nędzą jeść nie dają, a srać pędzą; pobrała się bieda z nędzą*).

O tym, że doświadczenie *biedy* determinuje ludzki los, świadczą także frazeologizmy i przysłowia ukazujące niemożność jej pokonania, np.: *bieda, siekierą by jej nie urąbał; bieda, ani urznij; kamiennej biedy i siekierą nie utnie; bieda, że i widłami nie wytrząśnie; jak się bieda uczepi, to jej i kijem nie odpędzisz; miotła biedy nie wymiecie; jak bieda, to i płacz nie pomoże*.

Z *biedą* łączona jest także samotność człowieka opuszczonego przez bliskich i przyjaciół, co pozwala wyróżnić kolejny skrypt «*BIEDA OZNACZA SAMOTNOŚĆ*», np.: *gdy bieda tłoczy, przyjaciel odskoczy; kiedy się bieda do domu przypyta, ze stu przyjaciół jeden nie zawita; i pies się odbiegnie, gdy biedę spostrzegniesz; kiedy bieda w dom zawita, o człowieka nikt nie pyta*. Poświadczone są jednocześnie frazeologizmy i przysłowia o udzielonej biednemu pomocy przez sąsiada lub Żyda (*kiedy bieda, do sąsiada, dobrze idzie – sąsiad przyjdzie; kiedy bieda, to do Żyda*).

We frazeologii utrwalona jest również istotna opozycja kulturowa «*BIEDA WŁASNA*» i «*BIEDA CUDZA*». Cudza *bieda* w porównaniu z własną wydaje się nieistotna, śmieszna, np.: *każdemu своя bieda w głowie; każdy swoją biedę czuje; nikt nie zna cudzej biedy; cudza bieda, ludziom śmiech/zabawka; choćby drugi z biydy*

⁴ Jak podkreślił Julian Krzyżanowski, już w zbiorze przysłów Knapiusza (pierwsza połowa XVII w.) przysłowie *jedna nędza nie dokuczy*, tożsame znaczeniowo z *nędza z biedą w parze idą*, opatrzone było komentarzem o jego ludowym pochodzeniu (*vulgare dictum est*) (por. Krzyżanowski 1994 I: 432).

mrzoł, byle jo sie dobrze mioł. Jednocześnie cudza bieda nie zapewnia własnego dostatku (*cudza bieda nie utuczy; cudza biyda chleba nie da*), stanowi przestrożę (*nie urągaj cudzej biedzie, bo twoja za tobą idzie*) i nauczkę (*rozumnym się nazwij wtedy, gdy się uczysz z cudzej biedy*).

Premia i frazeologizmy utrwalają także inne sposoby konceptualizacji pojęcia *biedy*. Służą im przede wszystkim metafory pojęciowe «BIEDA TO CHOROBA», «BIEDA TO POKARM», «BIEDA TO PRZEDMIOT, NARZĘDZIE». Wszystkie wskazane metafory świadczą o antropocentryzmie utrwalonym w języku, dodatkowo pełnią funkcję wartościującą. A. Pajdzińska (1991: 18) podkreśliła, że dużo więcej frazeologizmów wyraża wartościowanie negatywne niż pozytywne. Widać to wyraźnie także w przypadku frazeologii *biedy*, zwłaszcza w metaforze «BIEDA TO CHOROBA», która, powodując cierpienie, może prowadzić do śmierci, np.: *skrzyw się jak sierp i będę cierp; cierpieć będę; paść na biedę; koniec biedy – powróż*. Metafora pojęciowa *biedy* jako choroby, stanu wyniszczającego człowieka, jest na tyle wyrazista, że w gwarach Lubelszczyzny stała się podstawą eufemistycznego określenia choroby – cholery. Znaczenie to odnotowano w SGP (II: 156), a za przykład posłużył fragment wypowiedzi gwarowej z miejscowości Dęba w powiecie puławskim, zapisanej w zbiorze *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny*: [...] *Ji – mówili, ze to ludzie na... na bida chorowali. Bo o choleryze to ni można było wcale mówić, ze to strasno tako choroba. Na cholere, a myśmy mówili, ze na bida*⁵ (Bartmiński, Mazur 1978: 24). W przypadku zastępowania zabronionej w społeczności nazwy *cholera* przez eufemizm *bieda* mamy do czynienia z działaniem tabu językowego.

Metafora pojęciowa «BIEDA TO POKARM» realizuje się m.in. we frazeologizmach *najeść/nagryźć/nałykać się biedy, nawarzyć/zapiekać będę, bieda aż skwierczy*. *Bieda* przypomina więc potrawę, którą się przyrządza i spożywa do syta. Inne frazeologizmy także wskazują na materialny, konkretny, nie abstrakcyjny charakter *biedy*. Ilustrują to metafory pojęciowe odnoszące się do fizycznych właściwości «BIEDY JAKO PRZEDMIOTU, NARZĘDZIA»: *bieda człowieka gniecie/przyciska/tłoczy*, ale można także *będe o ziemię cisnąć/pchać*, jest więc czymś ciężkim, twardym. Może być także postrzegana jako przedmiot plastyczny, ponieważ *będe człowiek może gnieść/galgasić/klepać*, a więc poddawać obróbce, ale także *zdobić*, lub też jako rodzaj materiału, np. *obszywać/latać będe*.

Frazeologia świadczy także o miejscu, jakie *bieda* zajmuje w świecie wartości i antywartości człowieka. Związki frazeologiczne i paremie dowodzą, że «PRZECIWIENSTWEM BIEDY JEST BOGACTWO I ROZKOSZ». Najstarsza z nich jest *bieda*, która w przeciwieństwie do dwóch pozostałych jest nieprzemijająca: *biedność na wieczność, bogactwo na czas; dłużej mojej biedy niż twego bogactwa/rozkoszy; bieda się uprzykrzy i rozkosz się przeje; bieda starsza niż rozkosz*.

⁵ Zapis fonetyczny zastosowany w *Tekstach gwarowych z Lubelszczyzny* zastąpiłam zapisem ortograficznym uwzględniającym właściwości gwarowe.

Mimo że bieda postrzegana jest negatywnie jako przyczyna cierpienia i kłopotów człowieka, we frazeologii utrwalone jest przekonanie o obowiązku dobrego jej traktowania i okazywania szacunku, co można ująć w skrypt «BIEDE NALEŻY SZANOWAĆ», np.: *kto biedy nie szanuje, ten rozkoszy nie skosztuje; nie urągaj cudzej biedzie, bo twoja za tobą idzie*. Szacunek, o którym mówi się w przysłowiach, może wynikać z postrzegania biedy jako dobrego nauczyciela ludzkich przymiotów: rozumu, wdzięczności, pracowitości, pobożności czy współczucia, np.: *kto biedy nie zna, ten szczęścia nie umie ocenić; kto poznał biedę, uzali się nędznego; rozumnym się nazwij wtedy, gdy się uczysz z cudzej biedy*.

Na koniec uwagę zwrócić należy na połączenia wyrazowe odnoszące się do sposobów radzenia sobie z biedą lub też wychodzenia z niej, składające się na skrypt «CZŁOWIEK CHCE POKONAĆ BIEDE», m.in.: *cisnąć biedę o ziemię, nie dawać/poddawać się biedzie, obszturkać/obszywać/latać/ogarniać biedę; otrząść się z biedy; wygrzyźć/wygrzebać/wykulnąć się z biedy*. Utrwalają one starania człowieka, które przypominają fizyczną walkę z przeciwnikiem, naprawianie czegoś zepsutego, a także wydostawanie się z nieprzyjaznego miejsca lub otoczenia. Inne sposoby radzenia sobie z własną biedą utrwalają frazeologizmy nakłaniające do lekceważenia niedostatku, np.: *zmrzuż oczy na swą biedę; śmiejmy się bydzie, aż ji więcej bydzie*.

Wyróżnione skrypty kulturowe odnoszące się do *biedy* tworzą złożony i niejednorodny obraz pojęcia. *Bieda* jest przede wszystkim antropomorfizowana, wiele z przypisywanych jej cech fizycznych i psychicznych upodabnia ją do człowieka. Tendencję do postrzegania *biedy* jako istoty ożywionej można także rozszerzyć w przypadku frazeologizmów i przysłów, w których zyskuje ona atrybuty i cechy zwierzęce lub demoniczne. Bez względu na fakt węższej personifikacji czy też szerszej animizacji *biedy* w języku utrwalony jest obraz istoty blisko z człowiekiem związanej, mieszkającej razem z nim. Frazeologia zawiera także wskazówki dotyczące stosunku wobec biedy człowieka, który może widzieć w niej swojego towarzysza drogi, wroga czyhającego na jego życie lub nauczyciela i wychowawcę czuwającego nad moralnością. W inny sposób postrzegana jest *bieda*, której nadaje się cechy fizycznego przedmiotu, ciężkiego i twardego, przytłaczającego człowieka, lub też przedmiotu zepsutego, który należy naprawić. Może ona przypominać także pokarm, potrawę przygotowywaną przez człowieka. Metafora pojęciowa *biedy* to także choroba, która wyniszcza człowieka, może nawet doprowadzić do jego śmierci.

W językowym obrazie *biedy* wyłaniającym się z frazeologii dialektalnej wyraźnie zaznacza się opozycja biedy własnej, wypełniającej cierpieniem ludzkie życie, i biedy cudzej, postrzeganej jako śmieszna i nieistotna. W paremiach i związkach frazeologicznych *biedzie* przeciwstawiane są rozkosz i bogactwo. W języku odbijają się także starania człowieka o wyjście z biedy, jej pokonanie lub złagodzenie.

Język utrwała prawdę o determinizmie ludzkiego życia, czytelną zwłaszcza podczas lektury frazeologii *biedy*. Doświadczenie niedostatku, ubóstwa podporządkowuje sobie zachowania i działania człowieka, a także kreuje jego rzeczywistość. Dlatego też wiele jednostek frazeologicznych opisuje sytuację człowieka biednego, na którą składają się cierpienie, kłopoty, samotność. Jednocześnie powszechność biedy, jej wszechobecność i funkcjonowanie niejako ponad czasem czyni ją pojęciem uniwersalnym.

Wartościowanie zawarte we frazeologii dotyczącej *biedy* jest negatywne: bieda niszczy człowieka, powoduje jego cierpienie i samotność, stanowi obawę lub realne zagrożenie. Jest czymś, czego należy się pozbyć. Jednak można również wskazać walory biedy, a więc te jej cechy, które człowiek ceni. Wiążą się one przede wszystkim z wychowawczym aspektem ubóstwa. Wątek nauki płynącej z doświadczenia biedy jest jednym z częściej powracających w wypowiedziach mieszkańców wsi (por. Gumowska 2014b: 280).

Doświadczenie biedy, niedostatku było jednym z ważniejszych czynników determinujących życie mieszkańców wsi. Dlatego też pojęcie to wciąż powraca w ich relacjach, mieszka w ich języku. Badanie frazeologii gwarowej i zderzanie jej z utrwalconymi połączeniami wyrazowymi w języku ogólnym może prowadzić do zrekonstruowania językowego obrazu *biedy*. Analiza materiału wyekscerpowanego z ogólnych zbiorów frazeologii gwarowej stanowi wstępny, przygotowawczy etap badań, także kwestionariuszowych.

Literatura

- BARTMIŃSKI J., MAZUR J., 1978, *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny*, Wrocław.
- BUCZYŃSKI M., CZYŻEWSKI F., 1985, *Związki frazeologiczne w gwarze wsi Huszcza w województwie białskopodlaskim (frazeologizmy z łącznikiem jak w stosunku do języka ogólnopolskiego)*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” III, s. 139–146.
- CZESAK A., 1998, *Frazeologia gwarowa – problemy i postulaty*, [w:] S. Gala (red.), *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, „Prace Wydziału I Językoznawstwa, Nauki o Literaturze i Filozofii”, nr 99, Łódź, s. 285–293.
- DYONIZIAK J., 2005, *Pojęcie „biedy” w języku polskim, francuskim, angielskim*, „Studia Romanica Posnaniensia” XXXII, s. 23–32.
- GUMOWSKA I., 2014a, *Językowy obraz biedy w „Łomżyńskich tekstach gwarowych”*, [w:] H. Sędziak, D. Czyż (red.), *Językowa przeszłość i współczesność Mazowsza i Podlasia*, „Polszczyzna Mazowsza i Podlasia”, t. 18, Łomża, s. 173–184.
- GUMOWSKA I., 2014b, *Bieda w świadomości językowej mieszkańców Kożanówki na Lubelszczyźnie*, [w:] E. Rudnicka-Fira, M. Błasiak-Tytuła (red.), *Język w środowisku wiejskim*, t. II: *Gwara – społeczeństwo – kultura*, „Biblioteka Tradycji”, Seria 2, nr 136, Kraków, s. 273–282.

- GUMOWSKA I., 2014c, „*Bieda aż piszczy*”, czyli obraz świata w bajce ludowej o biedzie, [w:] I. Jelinek i in., (red.), *Slavica Iuvenum XV. Mezinárodní setkání mladých slavi-
stů, Ostrava I. a 2.4.2014*, Ostrava, s. 140–146.
- KANASH T., 2012, *Bieda i bogactwo w świetle białoruskich i polskich przysłów*, „Kul-
tura i Społeczeństwo” LVI, nr 1, s. 219–231, <http://dx.doi.org/10.2478/v10-276-012-0011-7>.
- KRAWCZYK A., 1982a, *Cechy części ciała jako tworzywo semantycznej struktury związków frazeologicznych (na materiale gwarowym)*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” I, s. 135–143.
- KRAWCZYK A., 1982b, *Frazeologia w „Słowniku gwar polskich”*, „Biuletyn Sławistyczny” VIII, s. 33–37.
- KRAWCZYK A., 1985, *Co wiemy o frazeologii gwarowej*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” III, s. 129–137.
- KRAWCZYK-TYRPA A., 1987, *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, „Prace Instytutu Języka Polskiego”, 53, Wrocław.
- KRAWCZYK-TYRPA A., 1988, *O pewnych cechach odróżniających frazeologię gwarową od frazeologii języka literackiego (na przykładzie związków frazeologicznych z komponentem chodzić)*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” IV, s. 137–145.
- KRZYŻANOWSKI J., 1962, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. I: (*Wątki 1-999*), wyd. II rozszerz., Wrocław.
- KRZYŻANOWSKI J., 1994, *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centuruj przysłów polskich i diabelski tuzin z hakiem*, t. I–II, wyd. IV, Warszawa.
- KSIĄŻEK-BRYŁOWA W., 2002, *Językowe sposoby określania sytuacji trudnych w tekstach gwarowych*, [w:] S. Gala (red.), *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Karolowi Dejnie*, „Prace Wydziału I Językoznawstwa, Nauki o Literaturze i Filozofii”, nr 101, Łódź, s. 269–275.
- LEWICKI A.M., PAJDIŃSKA A., 2010, *Frazeologia*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, wyd. III, Lublin, s. 315–333.
- MARMUSZEWSKI S., 1998, *Bogactwo i ubóstwo – dwa motywy potocznego myślenia*, „Kultura i Społeczeństwo” XLII, nr 2, s. 119–132.
- MARMUSZEWSKI S., 2003, *Potoczna percepcja biedy i bogactwa a rozwój kapitalizmu*, [w:] G. Skąpska (red.), *Bieda i bogactwo w polskiej kulturze i świadomości*, Kraków, s. 95–129.
- MŁYNARCZYK E., 2015, *Polski obraz biedy utrwalony w języku i w kulturze*, „Etnolingwistyka” XXVII, s. 147–165, <http://dx.doi.org/10.17951/et.2015.27.147>.
- NKPP: J. Krzyżanowski (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga oprac. zesp. red. pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. I–IV, Warszawa 1969–1978.
- PAJDIŃSKA A., 1990, *Antropocentryzm frazeologii potocznej*, „Etnolingwistyka” III, s. 59–68.
- PAJDIŃSKA A., 1991, *Wartościowanie we frazeologii*, [w:] J. Puzynina, J. Anusiewicz (red.), *Język a kultura*, t. III: *Wartości w języku i kulturze*, Wrocław, s. 15–28.

- RAK M., 2006, *Frazeologia gwarowa w ujęciu leksykograficznym – problemy i postulaty*, „Język Polski” LXXXVI, z. 1, s. 11–19.
- RAK M., 2007, *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalaony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza (na tle porównawczym)*, Kraków.
- RAK M., 2009, *Kultura ludowa Podtatrza w zwierciadle frazeologii (wybrane zagadnienia)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF: Philologiae” XXVII, s. 113–128.
- RAK M., 2015, *Kulturemy podhalańskie*, „Biblioteka LingVariów”, t. 19, Kraków.
- SFGD: M. Rak, *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Kraków 2005.
- SFŚL: L. Przymuszała, *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich*, Opole 2013.
- SGP: *Słownik gwar polskich, Źródła i t. I*, red. M. Karaś, J. Reichan, t. II–V, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. VI, red. J. Okoniowa, J. Reichan, t. VII–IX, red. J. Okoniowa, J. Reichan, B. Grabka, od z. 29, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, J. Okoniowa, J. Reichan, z. 1, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, od z. 2 Łódź, t. III, Wrocław – Warszawa – Kraków, od t. IV – Kraków, 1977–.
- TREDER J., 1982, *Z idiomatyki frazeologicznej Kaszub i Śląska Cieszyńskiego*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” I, s. 125–133.
- TREDER J., 1985, *O wiarygodności gwarowych materiałów frazeologicznych w ogólnych ich zbiorach*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” III, s. 113–128.
- TREDER J., 1989, *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*, Wejherowo.
- TREDER J., 1991, *Nowa dziedzina badawcza: frazeologia gwarowa*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Językoznawstwo” XIII, s. 501–506.
- TREDER J., 1982 (2005), *Przysłowia nie tylko kaszubskie w ogólnych zbiorach paremiograficznych*, „Literatura Ludowa” XXVI, 1982, nr 4, s. 19–43 [przedruk w: *Nazwy ptaków we frazeologii i inne studia z frazeologii i paremiologii polskiej*, Gdańsk 2005, s. 19–42].
- WOJCIECHOWSKA A., 2012, *Językowy obraz „biedy” we frazeologii polskiej i francuskiej*, „Roczniki Humanistyczne” LX, z. 8, s. 31–45.

